

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПОГЛЯД ПСИХОЛОГА-ВИКЛАДАЧА

Мухіна Л. Я.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Воєнний стан в Україні, який був введений 24 лютого 2022 р. через воєнну агресію Російської Федерації проти України, створив нові умови освітнього середовища, який включає не лише звичний для карантинних вимог перехід до онлайн навчання, але також такий характер онлайн навчання, який позначається перебуванням учасників освітнього процесу в екстремальних умовах життя. Викладання, здобування вищої освіти в умовах окупації території перебування, періодичних сирен про повітряну тривогу, проживання в бомбосховищах та підвалах, переїзду до іншої країни, пошуку прихистку, переживання почуття втрати майна або його частини, недостачі їжі, води та медикаментів та й навіть найгірше, усвідомлення нанесення шкоди здоров'ю або втрати близьких та рідних тощо, – і все це з паралельною волонтерською роботою для біженців, військових або просто людей, які перебувають поряд і потребують підтримки зумовлює виникнення нових завдань перед системою освіти та всіма учасниками освітнього процесу.

За таких умов актуалізуються не лише психологічні проблеми особистості, але також особливої гостроти набувають власне проблеми духовного розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Психологічні особливості духовного розвитку особистості розглядалися у працях філософів, психологів, педагогів з давніх часів, які широко і багатосторонньо аналізували сутність, умови, механізми та ін. проблеми психології духовного розвитку. Ще в поглядах Піфагора (576–496 рр. до н.е.) розглядалось питання філософської інтеграції ідей краси та мудрості в людській душі, мислитель співставляв та поєднував релігійні погляди з пошуком закономірностей між характером людини та її життям, переймався філософським пошуком Істини¹. На сучасному етапі науковим дослідженням проблем психології духовного розвитку займаються такі вчені: М. Боришевський, О. Шевченко, Н. Володарська розглядають духовність як творчим оволодінням особистістю

духовними цінностями², зосереджувалися на дослідження психологічних закономірностях духовного розвитку особистості, С. Ставицька досліджувала проблеми формування духовної самосвідомості³, Е. Помиткін глибоко досліджував проблему розвитку духовного потенціалу людини, закономірностей та механізмів процесу духовного розвитку особистості⁴, М. Савчин сформулював ідеї щодо психологічних особливостей духовних здатностей та духовного потенціалу особистості⁵. Отже, сучасні дослідники психології духовного розвитку зосереджують свою увагу на дослідження психологічних чинників духовного розвитку особистості. Психологічний супровід духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану пов'язаний з проживанням клієнтом почуття емоційної болі, паніки, різних перехідних психологічних явищ, чим обґрунтовується важливе значення використання методу екофасилітації в даному контексті вирішення психологічних проблем. Сутність, особливості та принципи практичного застосування методу екофасилітації розглянуті у працях П. Лушина і пов'язані з поняттями «екологічність», «профіциторний підхід», «перехідні форми», «формування нової ідентичності».

Теоретико-методологічною основою написання даної статті є ідеї сучасних психологів та науковців Е. Помиткіна, М. Савчина та С. Ставицької щодо психології духовного розвитку та погляди П. Лушина на сутність методу екофасилітації.

Екологічний психологічний супровід (екофасилітація) проаналізований у працях П. Лушина⁶. Метод екофасилітації включає екологічний вплив на екосистему клієнт-психолог, що спрямований на спонтанний розвиток та саморегуляцію клієнта і психолога⁷; створення умов для усвідомлення клієнтом власних

¹ Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 8.

² Боришевський М., Шевченко О., Володарська Н. та ін. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія; за заг. ред. М. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2011. 200 с.

³ Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці», монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 727 с.

⁴ Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.

⁵ Савчин М. В. Духовна парадигма психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 252 с.

⁶ Лушин П. В. Екологічна допомога личності в переходний період: екофасилітація: монографія. Київ, 2013. 296 с. (Серія «Живая книга» ; Т. 2).

⁷ Там само. С. 55

ресурсів самопомоги та програми особистісного розвитку⁸; трактування негативних емоційних та когнітивних особливостей психологічного стану клієнта як перехідних явищ⁹, які проживаються клієнтом і зникають в процесі екологічного психологічного супроводу особистісного розвитку клієнта.

Е. Помиткін визначає два підходи до визначення духовного потенціалу людини: змістовний (духовний потенціал визначається спрямованістю особистості на вищі духовні ідеали, цінності та смисли, зокрема, естетичні, гуманістичні, екологічні, пізнавальні, самовдосконалення та самореалізації). За умов релігійності людини духовний потенціал приймає форму її спрямованості до Бога, до об'єднання власної волі з волею Творця та функціональний (духовний потенціал характеризує вищий ступінь людської самоорганізації, який позначається високим рівнем свідомості, самосвідомості та вольової саморегуляції особистості), він асоціює духовний потенціал зі силою, енергією, потужністю, яка може проявлятися за певних умов або ж перебувати у проявленому стані як ознака реалізованості потенціалу¹⁰.

На думку М. Савчина духовний потенціал людини визначає сукупність її духовних, душевних (психічних) і фізичних сил та властивостей, що визначають її відносини з Богом, людьми, світом та її життям¹¹ і визначає такі духовні здатності людини: здатність вірити, здатність любити, здатність творити добро для себе, для рідних, для загального блага та боротися зі злом¹².

С. Ставицька вважає, що духовної самосвідомості особистості поєднує фізичну (організм-тіло-індивід), соціальну (соціалізований індивід-особистість) та психічну (індивідуальність-суб'єкт) форми прояву і включатиме когнітивний компонент (уявлення, думки, знання, вірування, переконання ін.), почуттєвий компонент (любов чи ненависть, надія чи розпач ін.), діяльнісний компонент (вчинки та усвідомлення їх наслідків) і вольовий компонент (самоконтроль)¹³.

⁸ Лушин П. В. Екологічна допомога особистості в перехідний період: екофасилітація: монографія. Київ, 2013. 296 с. (Серія «Жива книга»; т. 2). С. 57–58.

⁹ Там само. С. 59.

¹⁰ Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості: посібник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 29.

¹¹ Савчин М. В. Фундаментальні духовні здатності особистості», *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2014. Вип. 1(1). С. 97.

¹² Там само. С. 92–98.

¹³ Ставицька С. О., Кутішенко В. П. Теоретичне обґрунтування розвитку структури самосвідомості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. № 4(49). С. 140.

Отже, можна стверджувати, що сутність екологічного психологічного супроводу духовного розвитку особистості полягає у наданні екологічної психологічної допомоги у процесі формування духовної самосвідомості особистості, її світогляду та системи цінностей, розвитку високоморальних особистісних якостей і духовних здатностей людини.

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: спостереження, аналіз, синтез, порівняння.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В актуальний час у закладах вищої освіти в Україні кожне навчальне заняття зі здобувачами освіти не проходить без впливу екстремальних умов життя учасників освітнього процесу, а також необхідності обговорення та вирішення питань щодо подолання наслідків воєнного стану. Слід зазначити, що змінилися не лише матеріальні та соціальні умови учасників освітнього процесу, але також спостерігається зміна їхнього ставлення до процесу навчання, його учасників, якісні зміни у самоставленні та того навчального матеріалу, який обговорюється під час занять. Внаслідок цього, від викладача психологічних дисциплін у закладах вищої освіти України сьогодні вимагається зміна акценту на практичне значення навчального матеріалу і можливостей його використання в актуальних умовах воєнного стану.

Волонтерська робота викладачів, які здійснюють підготовку майбутніх фахівців у галузі психології, включає різні форми роботи, в тому числі надання першої психологічної допомоги, проведення індивідуальних консультацій, групової роботи з біженцями тощо і відбувається паралельно з виконанням посадових обов'язків. З одного погляду, це зменшує можливості і час до підготовки до навчальних занять звичним способом, як це відбувалось до 24 лютого 2022 р., проте відкриває шляхи отримати значний і важливий інформаційний матеріал з реального життя клієнтів, набутого нового досвіду психологічної роботи з біженцями та людьми, які проживають в надзвичайних умовах життя, під окупацією. Опрацювання цього інформаційного матеріалу та досвіду практичної психологічної роботи під час навчальних занять зі здобувачами освіти є дуже цінним чинником збагачення освітнього процесу надзвичайно цінним фаховим змістом та сприяє якісному і глибокому засвоєнню знань здобувачами освіти з навчальних дисциплін за спеціальністю 053 Психологія.

Формулювання цілей (постановка завдання). *Мета* полягає у аналізі актуальних практичних проблем психології духовного розвитку в умовах воєнного стану під час викладання психологічних дисциплін у закладах вищої освіти

та здійснення волонтерської роботи для надання психологічної допомоги населенню України в період воєнного стану.

Відповідно до зазначеної мети у роботі поставлено такі *завдання*: проаналізувати практичний досвід викладача та психолога щодо проблем психологічного супроводу духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розглянемо деякі питання, що викликають інтерес у здобувачів освіти під час освітнього процесу та клієнтів психологічних сесій в межах волонтерської роботи викладача-психолога у період воєнного стану.

Одна із проблем, яка постала перед українським народом у лютому 2022 р., – це проблема передбачення та готовності до вторгнення російської армії в Україну. Рівень цивілізованого розвитку світу, історична пам'ять про війни у минулому, відсутність ворожого ставлення до російських громадян зі сторони українського народу тощо зумовили те, що ввечері 23 лютого 2022 р. значна частина населення України не передбачала реальну можливість того, що наступний день значно змінить умови їхнього життя, виникнуть гострі проблеми, які необхідно буде вирішувати негайно, часто навіть інтуїтивно і в більшій мірі неосмислено, неусвідомлено, адже 24 лютого 2022 р. почалися активні бойові дії на території України внаслідок воєнної агресії, нападу Російської Федерації на Україну.

Таку ситуацію з психологічної точки зору можна пояснити як проєкцію добросусідського ставлення українського народу до громадян Російської Федерації, бажання українців жити в мирі та взаємоповазі на ставлення до українців зі сторони російського народу, уявлення про більш-менш логічну та добросовісну політику Російської Федерації по відношенню до України. Тобто, більше частина українського населення вважала, що так само як безглуздо думати про напад України на Російську Федерацію, так само не варто допускати думки про реальну загрозу нападу Росії на Україну. Ці проєкції були пов'язані не лише з необхідністю наявності психологічного захисту в ситуації, коли військова техніка зосереджувалась на кордоні Російської Федерації з Україною, але також різними суспільно-політичними та соціально-економічними чинниками.

Аналіз особливостей освітнього процесу під час підготовки майбутніх психологів, вивчення клієнтських запитів щодо отримання психологічної допомоги показує тенденцію до актуалізації теоретичних та практичних проблем психології духовного розвитку. Все частіше піднімаються питання почуття ненависті, насилля, провини, сорому, добра і зла,

психологічного супроводу процесу переосмислення світоглядних уявлень та переоцінки системи цінностей особистості. Зараз на психологічних майстер-класах та вебінарах все частіше можна почути думки досвідчених психологів-науковців та практичних психологів про надзвичайну актуальність християнських моральних заповідей, що містяться у Біблії, про місце і значення у процесі психологічного супроводу духовно-релігійного чинника, проблем психології віри. В соціальних мережах, на рекламних носіях і бігбордах збільшилась кількість закликів до молитви за Україну.

Е. Помиткін вважає, що «психологія духовного розвитку повинна взяти на себе значну частину функцій орієнтації людства на вищі ідеали, загальнолюдські цінності. Для цього бачиться необхідним теоретичне обґрунтування критеріїв духовності, психологічних закономірностей духовного розвитку, конкретизація духовних ідеалів і цінностей»¹⁴.

В наш час українці на власні очі бачать, що ані загальнолюдські принципи моралі, ані традиційні культурні цінності не стримують проросійських активістів та солдат армії Російської Федерації від скоєння воєнних злочинів в українських містах та селах. Окупанти виявили значний рівень жорстокого насилля на території України, зруйнували чимало житлових будинків, об'єктів соціальної інфраструктури, спричинили сотні смертей серед мирного населення тощо. З погляду психології духовності в даному питанні особливо слід звернути увагу на поняття автентичної моралі людини як внутрішнього регулятора, основою якої є совість і яка формує власне визначення того, що є добро і зло¹⁵.

Саме якісні характеристики, чистота совісті окремих людей виступає одним із ключових чинників морального вибору людини в умовах воєнного стану, коли кожна людина вирішує, чи дотримуватися їй у своїх діях людяності, відповідальності, законів війни, чи відмовлятися виконувати антиморальні накази і вбивати невинних людей тощо.

Таким чином те, що зараз спостерігається у діях російських солдат на території України чітко показує, до чого призводить недостатня увага до формування духовних цінностей окремо взятих людей у країні. Отже, успіх політичного, економічного, соціального та технологічного життя країни, її місце у системі міжнародних відносинах може мати надійний фундамент за умови, якщо у суспільстві стверджуються і шануються високі моральні ідеали так, що сприяє кожна усвідомленню кожною людиною необхідності у житті, великого значення і дотри-

¹⁴ Боришевський М., Шевченко О., Володарська Н. та ін. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія; за заг. ред. М. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 10.

¹⁵ Савчин М. В. Духовна парадигма психології»: монографія. Київ: Академвидав, 2013. С. 5.

манню принципів загальнолюдської моралі, чистої совісті у своєму повсякденному житті та професійній діяльності.

Сучасні реалії умов життя в Україні наповнені прикладами вираження справжньої любові до ближніх серед волонтерів, членів релігійних спільнот, капеланів, військових, а також звичайних людей, які може ніколи не магімуть за це нагороду чи публічний розголос, проте їх вчинки є втіленням тих духовних ідеалів, які надають життю справжній зміст і мотивують до особистісного розвитку на засадах високоморальних духовних цінностей, розкриваючи красу життя, людяності і добра. М. Бердяєв виокремлював окремих вид любові – душевно-духовну любов, яку він характеризував таким чином: «Лише духовно-душевна любов, у якій душа перетворюється на дух, є любов жива, боголюдська»¹⁶.

Такі альтруїстичні мотиви та вчинки людей є значним чинником сили духу і перемоги українського народу, який сприяє не лише тому, щоб вижити, але також стати сильнішими, кращими і якісно ефективно інтегрувати набутий життєвий досвід у реалії життя. Таким чином, агресія Російської Федерації проти суверенної України сприяла зміні вектора уваги суспільної свідомості у світі від матеріального збагачення, ствердження свого соціального статусу недобросовісними способами і т. д. до проблем духовного розвитку особистості, цінування своєї сім'ї та поваги до Батьківщини. Воєнний час – це час, коли від кожної людини вимагається менше говорити про любов до ближнього та людську гідність, а більше виявляти їх у практичних ситуаціях життя.

Стрімкий динамічний характер подій в Україні в період воєнного стану розкриває об'єктивну реальність у питаннях дружби, родинних відносин, самоставленні, сформованих психологічних особливостей людини, її життєвих цінностей і орієнтирів тощо, а також створює нові умови до якісних позитивних змін особистості та життя людини загалом. Кризові умови життя українців виконують функцію лакмусового папірця, який розкриває справжній зміст міжособистісних відносин, сутність внутрішнього світу людини, викриваючи лицемірство, реалістичний рівень моралі і зрілості особистості.

Одна із особливостей процесу переоцінки цінності мешканців на території України є надання великої уваги тим речам і явищам, які до початку воєнного стану мали певною мірою другорядне значення. Так, особливе значення для біженців набуває проста чашка кави, коли вона пропонується волонтерами; незвично спостерігати значну радість одержання молодими людьми свідоцтва про шлюб, яке засвідчує про щирі почуття, незважаючи на простий

спортивний чи військовий одяг наречених; в Україні в наш час спостерігається підвищення цінності присутності поряд рідної та близької людини, коли навкруги виникають безліч ситуацій розлуки і суму за близькими, а інколи також біль загублення дитини серед великого скупчення людей чи під час вибухів зі зброї окупанта тощо.

Все це вище викладене ілюструє динамічне короткотривале проходження українським народом стадій духовного розвитку відповідно до ідей психолога Р. Ассаджіолі¹⁷. Він вважав, що на першій стадії духовного розвитку людина є звичайним психологічним суб'єктом життя, який переймається буденністю та не цікавиться проблемами мети, сенсу та цінності життя; другу стадію він визначав появою стану рефлексії, яка супроводжується загальним відчуттям незадоволеності, порожнечості повсякденного життя; третій стадії духовного розвитку характерно наявність суперечностей внутрішнього світу і актуалізації проблеми пошуку шляхів їх вирішення; четверта стадія характеризується моральною кризою людини, загостренням проблем духовного розвитку, необхідністю подолання почуття провини, потребою у психологічному супроводу особистісного розвитку; п'ята стадія характеризується формуванням результатів успішного вирішення внутріособистісного конфлікту, подолання протиріч внутрішнього світу людини; шоста стадія позначається ще однією кризою, яка спричинена духовним пробудженням, а сьома, завершальна стадія, веде до якісного нового світогляду, глибокого усвідомлення змісту життя, нових життєвих перспектив. Таким чином, екологічний психологічний супровід духовного розвитку українського народу має велике значення в актуальних умовах українського народу, що сприяє якісному подоланню психологічних та світоглядних проблем, профілактиці психічних розладів, пошуку оптимальних шляхів вирішення матеріальних та соціальних проблем в умовах воєнного стану.

Е. Помиткін звертає увагу на те, що а думку В. Зеньковського основною ознакою людської особистості є самосвідомість, яка невід'ємно пов'язане з духовністю¹⁸. Таким чином, відповідальне ставлення до формування духовної самосвідомості особистості є одним із ключових чинників формування високоморальних якостей та духовного розвитку особистості. У ході аналізу структури духовної самосвідомості С. Ставицька звертає увагу на самооцінку як значний чинник формування духо-

¹⁶ Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 10.

¹⁷ Савчин М. В. Духовна парадигма психології»: монографія. Київ: Академвидав, 2013. С. 11.

¹⁸ Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 30.

вної самосвідомості особистості¹⁹. Таким чином, успішне якісне переосмислення оточуючої реальності в умовах воєнного стану з позицій психології духовного розвитку та пошук оптимальних шляхів вирішення питань духовно-психологічного характеру передбачає формування здорової самооцінки людини, якісного формування її «Я-образу».

Як будь-яка кризова ситуація, ситуація воєнного стану, незважаючи на жахливі наслідки і людські втрати, має значні можливості для особистісного розвитку людей. Підвищення попиту на психологічну допомогу, очевидність користі і значення психології для людини підвищує інтерес до даної професії, повагу до фахівців у галузі психології. Екологічний психологічний супровід особистісного розвитку відіграє роль мультиплікатора особистісних змін, а також сприяє профілактиці виникнення розвитку негативних психічних станів та розладів, оскільки психолог враховує особливості життєвої траєкторії людини, принцип клієнтоцентрованості створює умови до значної якісної динаміки особистісного розвитку людини, а екологічний фон екосистеми психолог-клієнт сприяє інтеграції роботи клі-

¹⁹Ставицька С. О., Кутішенко В. П. Теоретичне обґрунтування розвитку структури самосвідомості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*: збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. № 4(49). С. 140–146.

єнта та психолога в досягнення якісних позитивних змін внутрішнього світу клієнта.

Висновки. Аналіз особливостей освітнього середовища з позиції викладача психологічних дисциплін та професійного простору практикуючого психолога в умовах воєнного стану в Україні дозволив виявити тенденції актуалізації проблем психології духовного розвитку. В наш час спостерігається підвищення інтересу до світоглядних питань, категорій добра і зла, любові та ненависті, формування високоморальних якостей особистості тощо. Використання потенціалу та напрацювань науковців та практиків в галузі психології духовного розвитку має важливе значення на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Виявлені тенденції актуалізації питань психології духовного розвитку в українському суспільстві обґрунтовує актуальність створення програм психологічних тренінгів супроводу духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану. Отже, подальші дослідження можуть бути пов'язані з поглибленим вивченням сучасних практичних проблем психології духовного розвитку з урахуванням особливостей життя українського населення в умовах воєнного стану, обґрунтування методології створення програм психологічних тренінгів супроводу духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану.

Інформація про автора:

Мухіна Любов Яківна,

старший викладач, здобувач ступеня доктора філософії в галузі психології, методист вищої категорії кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-науковий інститут менеджменту та психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» 52А, вул. Січових стрільців, м. Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Mukhina Liubov Yakivna,

Senior Lecturer, PhD student, Methodist of Higher Category at the Department of Psychology and Personal Development Institute of Management and Psychology of SIHE «University of Educational Management» 52A, Sichovykh Striltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine